

Dobszay László

„Tangitur in organo ...”

Orgonák magyarországi építésére, majd átépítésére, nagyobbítására a XIII–XIV. század fordulójától kezdve vannak adataink.¹ Azt azonban, hogy mit játszottak a hangszeren, legfeljebb külföldi párhuzamok alapján gyaníthatjuk. Az egyetlen fennmaradt kotta egy rövid interludium bejegyzése egy —nem zenei— ferences kéziratba.² Az orgona liturgikus szerepéről csak a középkor végi ordinárius-könyvekben találunk nyilatkozatokat, s ezek sem mondanak többet, mint hogy ezt vagy azt a darabot orgonán kell vagy lehet játszani. Természetesen ilyenkor sohasem szabad a későbbi értelemben vett orgonakíséretre, de még csak olyasféle cantus firmus-feldolgozásra sem gondolni, mint például Hofhaimer műve a Recordare gregorián dallamára. Valószínű, hogy pusztán a dallam orgonás játszásáról van szó (legfőleg némi hangszer-szerű színezést tételvezetünk fel). Célja kettős lehetett: az ünnepélyesség fokozása, s olykor esetleg a kórus tehermentesítése (például hogy körmenetben ne kelljen énekelniük). Ennek ellenére megvan a maga szerepe, s nemcsak orgona-, hanem liturgiátörténeti szempontból is. Ezek a mondatok arról tanúskodnak, hogy a kor egyházi felfogása szerint az orgona képes beszélni, imádkozni, vagyis el tudja „mondani” az előírt liturgikus tételt, mégpedig nem azáltal, hogy kifejezi annak hangulatát, hanem hogy a dallam előadásával mintegy a szöveget is előadta. Ezt természetesen úgy kell érteni, hogy a résztvevők ilyenkor az orgona beszédével azonosulnak lelkileg: miközben hallgatják, együtt imádkozzák vele a szöveget. Más szóval, a műzene liturgikus jogosultságának kérdéséről van itt szó, s arról, hogy amikor az Egyház arra rendelt szolgálója (ez esetben az orgonista) által kimond valamit, akkor azt az egész Egyház mondta ki, s a liturgia közösségi volta nem jelenti azt, hogy actualiter mindent mindenkinek imádkoznia vagy énekelnie kell. Ezt az elvet túlzásba lehet vinni, elhallgattatva vele az énekeseket és gyülekezeteket. De azt hiszem, e gondolat megértése nélkül ezer év egyházzeneje értelmetlen marad számunkra: vagy a gyülekezetiség nevében utasítjuk el a műzenét (és hangszeres zenét), vagy éppen ellenkezőleg, annak pusztán hangulati értéket tulajdonítunk, s nem törődünk vele, „elmondják”-e az előírt szöveget, vagy valami mást játszanak, énekelnek az adott liturgikus helyen.

Dobszay László zenetörténész, karnagy, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem egyházzene-tanszakának tanszékvezető egyetemi tanára, a Magyar Egyházzenei Társaság elnöke.

¹ *Magyarország Zenetörténete. I. Középkor.* (Szerk. Rajeczky Benjamin) Budapest 1988. 78–79.

² Szigeti Kilián: „Orgonálás a középkori Magyarországon Budavár elestéig, 1541-ig”, *Magyar Zene* 1975. 380–388.

S e bevezetés után lássuk azt a kevés helyet, melyet az orgona játékaról az egri katedrális XVI. század elején kinyomtatott, de valószínűleg már néhány évtizeddel korábban megszerkesztett ordináriuskönyve tartalmaz.³

Egerben még a középkor végén is megtartották a vezeklők visszafogadásának ősi szertartását. Ennek végeztével „belépnek a kórusba” és megkezdik a misét, melynek introitusát (Nos autem gloriari) a Gloria Patrival együtt (melyet egyébként feketevasárnap óta elhagytak) elkezdik a korátorok (előénekesek), vagy a tételt az orgona játssza.

Finis his omnibus intrant chorum, et in organo vel per choratores incipitur introitus misse, videlicet *Nos autem gloriari cum Gloria Patri*.

A nagycsütörtöki Gloriától kezdődő orgonatilalomra könyvünk nem utal, sőt egy alábbi cikkelye ennek ellene mond. A nagycsütörtöki mise után viszont, a lábmosás és a búcsúbeszéd olvasásának szertartása (mandatum) előtt hosszú harangozás van, majd kisebb szünet után újabb harangozás a nagy haranggal, azután kereplés a toronyban, s a nagyszombati Gloriáig hallgatnak a harangok.

Item, ad faciendum mandatum hora prima fit longus pulsus. Et cessante longo hora secunda fit alter pulsus cum magna campana. Et postea fit clapernatio in turri, et deinde usque sabbatum diem silent campane, usque cantatur Gloria in excelsis.

Ám az orgona, úgy tűnik, már korábban megszólal. Amikor a húsvéti vigília-szertartás során a keresztelő-kápolnából a főtemplomba tér vissza körmenet, a húsvéti Kyriét az ordináriuskönyv szerint vagy éneklik, vagy orgonán játsszák. A Gloriához nem az orgona, hanem a harangok visszatérése kapcsolódik. Úgy tartom, az orgonatilalom középkori hiánya is, későbbi bevezetése is jól érthető a liturgikus körülményekből. Egy olyan korban, amikor az orgona csak kivételesen szólalt meg, ünnepélyesség kedvéért, s hangja szerényen a dallamjátzásra korlátozódott, semmi sem indokolta a tilalom kimondását. Később, amikor az orgona hangja dúsabbá, színesebbé vált, amikor énekszerűsége megszűnt, s ezenfelül úgyszólván állandó szereplőjévé vált az istentiszteletnek, hangját joggal érezték a „nagy napokon” tolakodónak, a liturgiához nem illőnek. Tehát a nagyszombati szertartásban:

Quibus peractis processio revertitur ad chorum cantando seu in organo tangendo Kirie paschale. Finito Kirieleyson cantetur Gloria in excelsis cum Et in terra. Et pulsentur campane.

Húsvét éjszaka még egyszer jut hasonló szerephez az orgona, ismét körmenet kapcsán. A virrasztózsolozsma olvasmánya a napi evangéliumhoz

³ Kandra Kabos: „Ordinarius secundum veram notulam sive rubricam almae ecclesiae Agriensis”, in *Adatok az egri egyházmegye történelméhez*. III. Eger 1905. Új kiadása (Dobszay L.) várhatóan 2000 folyamán megjelenik.

kapcsolódó homília, melyet szokás szerint rezponzórium követ. A húsvéti zsolozsmában a rezponzórium közben lemennek a szentsírhoz, a pap felnyitja, a Szentséget kivéve énekkel hirdeti meg a feltámadást, majd az oltárhoz vonul, s ott a körmenetet, de egyben a zsolozsmát is a Te Deummal zárják. Az ordinárius itt két alkalommal is orgonát enged: a rezponzórium is játszható orgonán (úgy véljük, ezzel a körmenet megszervezését könnyíti), de a Te Deum énekléséhez is orgonát ír elő. Nagyon valószínű, hogy itt az orgona nem helyettesíti az éneket, csak intonálja a Te Deumot és azután vagy együtt játszik az énekekkel, vagy versszakonként velük váltakozva (alternatim) „éneklí” a himnusz:

Az utolsó homília végeztével orgonán játsszák a rezponzóriumot ... Ennek (ti. a szentsírnál zajló cselekménynek) végeztével, míg a subcustos által elrendezett, corporáléval, kehellyel és paténával fölszerelt főoltárnál a püspök kivézi a szentséget a monstranciából, a paténa fölött tartva a kórushoz fordul, és az antifónát éneklí: „*Békesség nektek, én vagyok, alleluja!*” A kórus feleli: „*Ne féljete, alleluja!*” S rögtön ezután az orgona megszólaltatja a Te Deum laudamus-t.

Item, finita ultima homelia responsorium tangitur in organo ... Qua finita in magno altari per subcustodem ordinato et disposito cum corporali et calice ac patena dominus episcopus habens in manibus supra patenam sacramentum exceptum de monstrantia vertit se ad chorum cantando antiphonam „*Pax vobis ego sum, alleluia*”. Chorus: „*Nolite timere, alleluia*”. Postea immediate tangitur in organo Te Deum laudamus.

Egy körmenethez kapcsolódik az orgona következő megszólalása is. Húsvét napján a vecsernye ősi idők óta különleges szertartásrendet követ. A vesperás főrészt csak három zsolttárral éneklí, majd lemennek a keresztkúthoz, s annál tiszteletet téve fejezik be a órát. Nos, az ordinárius szerint a rövidített vecsernye végén zászlókkal, krizmával, olajjal (továbbá az evangéliumoskönyvvel, a húsvéti gyertyával) felkészülnek, hogy a kúthoz vonuljanak. Eközben az orgona játssza vagy éneklí: Láttam a vizet ...

Interim preparent se ad fontem cum vexillis, crismate, oleo, ut supra, tangendo in organo vel cantando *Vidi aquam*.

Még egy említést találunk az orgonáról az ordináriuskönyvben. Május 3-án, a Szent Kereszt megtalálásának ünnepén a Credo után ünnepélyes menetben kihozzák a sekrestyéből a keresztet, a pap azt kezébe véve kezdi énekelni az offertóriumot, melyet vagy a kórus, vagy az orgona folytat, miközben a kórus tagjai kivonulnak és megcsókolják a keresztet. Itt tehát megint egy processziót „segít ki” az orgona azzal, hogy a mozgásban lévő kórus helyett énekel egy tételt, ez esetben az offertóriumot.

Dicto „*Dominus vobiscum*” post Patrem unus ex dyaconibus de sacristia sub parvo velo exportat crucem choratoribus precedentibus et cantantibus hymnum *Salve crux*; chorus: *Sit Deo Patri*. Deinde missans vertit se ad populum cum

sancta cruce, incipit canere offertorium Protege Domine plebem tuam choro reliquum prosequente vel in organo tangente. Interim domini per ordinem offerendo osculantur crucem. Prefatio: Qui salutem. Communio: Nos autem gloriar.

Hasonló orgonás bejegyzések olvashatók még a szepesi társaskáptalan középkor végi ordináriuskönyvében is. (Kiadása in J. Dankó: *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*. Budapest 1893.)

A fenti idézetekhez csatoljuk még az ordináriuskönyv sokszor idézett egyetlen mondatát a többszólamú éneklésről. A húsvéti időszakot mennybemenetel ünnepének nóna-imaórájával zárják le, melyet éppen ezért ünnepélyesebben (solenniter) mondanak. Jelen van rajta a püspök is kíséretével együtt. A óra szabályos kezdete, himnusza, antifónája, zsoltára után a nap saját capitulumát olvassák, majd a rezponzóriumot négy vagy öt szólamban éneklik:

Item, hodie nona cantabitur hora duodecima solenniter. Et aderit dominus episcopus cum ministris et choratoribus in cappis. Et idem incipit Deus in adiutorium. Et choratores incipiunt hymnum Rerum Deus ad notam Iesu nostra. Antiphona: Videntibus illis. Psalmus: Mirabilia. Capitulum proprium. Responsorium: Ascendo ad Patrem meum, et cantabunt in mensuris quattuor vel quinque vocum.

Egyházzenei vonatkozású cikkek laptársainkban

A *Communio* c. nemzetközi katolikus folyóirat —felelős szerkesztője Török József— 1999. évi Szeplőtelen Fogantatás ünnepi számában (43–51. l.) Füzes Ádám fordításában *Az ősi zsinagógák* címmel részlet olvasható Louis Bouyer —magyarul— *Építészet és liturgia* címmel megjelenendő könyvéből. Ugyane könyvből az 1999. évi Szent Szilveszter-napi számban (41–50. l.) *Az első szír templomok* címmel olvasunk újabb érdekfeszítő részletet.

Az ismét rendszeresen megjelenő, tartalmas és szép küllemű *Magyar zene* című zenetudományi folyóirat —a Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság lapja; szerkeszti: Székely András— 2000. évi első számában két tanulmány kifejezetten egyházzenei vonatkozású: Domokos Zsuzsa folytatja Liszt egyházzenei alkotásai olasz és ceciliánus hátterének feltárását (*A Cappella Sistina Miserere-tradíciójának hatása Liszt műveire*, 27–40. l.); a Dokumentum rovatban jelent meg Rennerné Várhidi Klára írása *A pesti szerviták Szt. Anna-templomának zenei élete a 18. században* címmel (53–66). Igen tanulságos Dallos Anna írása is (*Miért éppen Jeppesen? Kodály és az ellenpont-tankönyvek*, 5–26. l.)